

Ένας ρομαντικός φεμινισμός Η «Μάγισσα» του Ζυλ Μισλέ

Από τον ΠΕΤΡΟ ΜΑΡΤΙΝΙΔΗ

Ζυλ Μισλέ, *Η μάγισσα*, μτφρ. Έφη Κορομηλά, εισαγωγή Ανδρονίκη Διαλέτη, ΜΙΕΤ 2020, σελ. 492

Ο Μισλέ κέρδισε τόσο απόλυτα ορισμένες μάχες, ώστε να μη διανοούμεστε, σήμερα, ότι θα έπρεπε να τις δώσουμε.
Λουσιέν Φεμπρ¹

Η πρώτη έκδοση του βιβλίου έγινε το 1862. Όταν ο Βιολέ-λε-Ντυκ αναστήλωνε την Παναγία των Παρισίων, προσθέτοντας ένα πανύψηλο βέλος στη διασταύρωση των κλιτών και νέες αποτροπαικές υδρορροές («γκαργκόιλ»), ώστε να δείχνει ακόμα πιο μεσαιωνική. Η Γαλλία δομούσε το εθνικό της αφήγημα διά της ιστοριογραφίας του Μεσαίωνα, όπως η βικτωριανή Αγγλία διά των μυθιστορημάτων του Γουόλτερ Σκοτ. Η κορύφωση της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης, σε όλη την Ευρώπη, συμβάδισε με την επιδίωξη του έθνους-κράτους. Αλλά ενώ η μια έστρεφε το βλέμμα στο μέλλον, η άλλη αναζητούσε τεκμήρια στο παρελθόν.

Λόγω γεωγραφίας, η Αγγλία ενίσχυε την εθνική συνοχή της με το να γεγείρει νεογοτθικά παλάτια. Η Γαλλία, καίτοι από τα πρωιμότερα ευρωπαϊκά έθνη μετά το 1648 και τη συνθήκη της Βεσφαλίας, είχε να ξεκαθαρίζει ποικίλους λογαριασμούς με τη Γερμανία και να σφρηλατεί τη σύμπτωση των πολιτιστικών με τα πολιτικά της σύνορα, ενόσω πλη-

Χανς Μπάλντουγκ (Γκριν), *Οι μάγισσες*, 1510, έλαιογραφία.

σίαζε ο γαλλοπρωσικός πόλεμος του 1870-71. Πόλεμο τον οποίο πρόλαβε ο Μισλέ, τρία χρόνια πριν τον θάνατό του. Ίσως γι' αυτό, μέσα στις εκτενείς αναφορές του, περιλαμβάνει περιστατικά σε γαλλικές όσο και σε γερμανικές πόλεις κι αναφορές σε συγγράμματα γερμανών δαιμονολόγων, όπως ο Χάινριχ Κράμερ ή ο Γιάκομπ Σπρένγκερ, οι οποίοι έδιναν λεπτομερείς οδηγίες για την αναγνώριση και την εξόντωση μαγισσών.

Η ύφανση ενός κοινού φαντασιακού, για την ενίσχυση της εθνικής συνοχής, είναι ο στόχος του Μισλέ στη *Μάγισσα*, όσο και στο μείζον έργο του – την πολύτομη *Ιστορία της Γαλλίας* (από το 987 και τη θεμελίωση του οίκου των Καπετιδών ως την ήττα του Βατερλώ το 1815), γραμμένη μεταξύ 1833 και του θανάτου του το 1874. Όπως το έθεσε ο Ρολάν Μπαρτ, γοητευμένος με την πρόζα του Μισλέ, «ο ιστορικός είναι ένας Οιδίπους, που λύνει αναδρομικά τα ανθρώπινα ανίγματα... Είναι ο μάγος που παίρνει από τους νεκρούς τις πράξεις, τις οδύνες, τις θυσίες τους, και τους παρέχει μια θέση στην παγκόσμια μνήμη της ιστορίας»². Στη *Μάγισσα*, η έμφαση δίνεται στα μαρτύρια γυναικών που υπέφεραν τα πάνδεινα, με τις πιο παράλογες κατηγορίες και τα πιο αποτρόπαια βασανιστήρια, για να συμβάλουν όμως, τελικά, στη γέννηση του νεωτερικού πνεύματος.

Πολύ συνοπτικά, η θέση του βιβλίου είναι η εξής: Η ήττα των αρχαίων θεών από τον χριστιανισμό δεν τους αφανίζει εντελώς, η αγρότισσα προσεύχεται στην Παναγία κάθε βράδυ, αλλά αφήνει και μια κόπια γάλα για τη νεράιδα

που θα έρθει τη νύχτα- διατηρώντας μια πρακτική θεραπευτικών σκευασμάτων, η γυναίκα γίνεται συνεχιστής των γιατρών της αρχαιότητας, πάντα χρήσιμη στον άρρωστο και στα παιδιά- με το να παρεμβαίνει για να ιάνει τα κακά που βρίσκουν τους ανθρώπους, αντιμετωπίζεται σαν μάγισσα- και κάπου εκεί, μεταξύ 15ου και 17ου αιώνα, μοναχοί διαφόρων αξιωμάτων θεωρούν ότι η απλή γυναίκα, που έχει στην υπηρεσία της το Πνεύμα του σπιτιού, καταλαμβάνεται από αυτό, δαμονίζεται, το γεννά αδιάκοπα, το ενσωματώνει και γίνεται ένα με τον Σατανά.

«Απλή και συγκινητική απαρχή των θρησκειών και επιστημών! Αργότερα όλα θα διαχωριστούν- θα δούμε να εμφανίζεται ο ειδικός – θαυματοποιός, αστρολόγος ή προφήτης, νεκρομάντης, ιερέας, γιατρός. Στην αρχή όμως η Γυναίκα είναι τα πάντα. Μια ισχυρή και εύρωστη θρησκεία, όπως ήταν ο ελληνικός παγανισμός, αρχίζει με τη σύβυλλα, τελειώνει με τη μάγισσα. (...) Η Σύβυλλα προέλεγε τη μοίρα. Η Μάγισσα τη φτιάχνει.» (σ. 62-63). Παρεμβαίνοντας στη ροή των γεγονότων, η γυναίκα υπεξαλείφει αρμοδιότητες του θείου. Εξ ου οι διώξεις και οι δίκες μαγισσών, τις οποίες ο Μισλέ απολαμβάνει να εκθέτει με πάσα λεπτομέρεια, έχοντας προηγουμένως αναδιφήσει στα αρχαία παλιών δικογραφιών ή σε μεταγενέστερες μελέτες (όχι πάντα τελείως ακριβείς, πρέπει να επισημανθεί). Για να συμπεράνει, τελικά, ότι η υπηρέτηση του Σατανά από τη «μάγισσα» οδηγεί στην εκκόλαψη της νεωτερικής επιστήμης. Εκκόλαψη η οποία συντελείται εν μέσω αγροτικών εξεγέρσεων και θρησκευτικών πολέμων, σαν αυτούς που συντάραξαν τη Γαλλία σε όλο το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, αλλά και κατά τον περίφημο «τριακονταετή πόλεμο» (1618-1648), στη διάρκεια του οποίου έφτασε σε παροξυσμό το κυνήγι μαγισσών.

«Πείτε μου μια επιστήμη που να μην ήταν και εξέγερση (...). Μουσειαία και βοτανικοί κήποι, αστεροσκοπεία ή ιατρικές σχολές – αυτοί οι νεωτερισμοί προήλθαν όλοι από τον Σατανά», σημειώνει στον επίλογο (σ. 455). Κι όπως προσθέτει σε μια σειρά «πεξηγήσεων», μετά το τέλος του κυρίως βιβλίου, οι μαγανείες με τις οποίες οι μάγισσες καταλάγιαζαν τον πόνο θα φέρει τον επισυνεόμενο αιθέρα που βοηθά τις χειρουργικές επεμβάσεις (από το 1847), τα σκουπόξυλα που καθαλούσαν για να πετούν θα γίνουν τα αερόστατα των αδελαφών Μονγκολφιέ (από το 1783, το πρώτο) και η υπέρτατη επιθυμία για την εξ αποστάσεως επικοινωνία θα επιτευχθεί χάρη στον ηλεκτρικό τηλεγράφο (σε ευρεία διάδοση την εποχή που γράφει ο Μισλέ). Άρα η Γαλλία αντισταθμίζει καλύτερα απ' ό,τι άλλες χώρες τις

Ο Ζυλ Μισλέ, φωτογραφία του Φελίξ Ναντάρ.

διώξεις των «μαγισσών» της, εφόσον αυτή άνοιξε τον δρόμο για τον «αιώνα των Φώτων».

Ως ρομαντικός, ο Μισλέ είναι αντιφατικός όσο και ο ίδιος ο ρομαντισμός, ο οποίος έφερε μια επανάσταση μαζί με μίαν αντεπανάσταση, στην πολιτική όπως και στην τέχνη. Οι Άγγλοι είχαν την «Αδελφότητα των Προραφαηλιτών» (Ντάντε Γκάμπριελ Ροσέτι, Εντουαρντ Μπερν Τζόουνς, Τζον Έβερρετ Μίλα κ.ά.), ιδρυμένη από το 1848, με επιδίωξη να ανανεώσει τη ζωγραφική ανατρέχοντας στους πριν την Αναγέννηση ζωγράφους. Οι Γάλλοι είχαν τον Μισλέ και την ιστοριογραφία του. Η οποία να μην απεχθανόταν τη φρίκη του Μεσαίωνα, σε αντίθεση με φιλομοναρχικούς που εξιδανίκευαν την προνεωτερική περίοδο ως αντανάκλαση της θεϊκής τάξης, αλλά διέκρινε σε αυτή τη φρίκη την ανατολή της δημοκρατίας και της επιστημονικής προόδου³.

Την ώρα που κάποιος συζητούσαν περί του φύλου των αγγέλων ή συναφών ζητημάτων, ο Σατανάς –«ο επικίνδυνος Θαυματοποιός», όπως τον ονομάζει ο Μισλέ- ενδιαφερόταν για την πραγματικότητα. Οι «μάγισσες» θέρπευαν αρρώστιες που η εκκλησία τις θεωρούσε θεϊκά σημάδια. Δουλοπάροικες αγρότισσες, κατά κανόνα, βοηθούσαν επίσης γυναίκες διαφόρων κοινωνικών στρωμάτων να απαλλαγούν από ανεπιθύμητες εγκυμοσύνες. Τέτοιες πράξεις, όμως, κρίνονταν ως εναντιώσεις στη θεία βούληση. Ο στιγματισμός ήταν εύκολος, οι διώξεις ακολούθησαν. Το βιβλίο του Μισλέ, κινούμενο μεταξύ ιστορικής τεκμηρίωσης και μυθοπλασίας, αποτελεί μια καταγγελία των δεισιδαιμονιών και των προκαταλήψεων που έκαναν «τη γυναίκα να πιστεύει ότι ήταν ακάθαρτη» (σ. 186). Κι ακόμα, της δολιότητας των Ιη-

σοιτών ή άλλων θρησκευτικών ταγμάτων που χειραγωγούσαν καρδινάλιους, του φανατισμού ορισμένων καρδινάλιων που έβλεπαν παντού γυναίκες οι οποίες είχαν μέσα τους τον δαίμονα και, γενικά, μιας εκκλησιαστικής «κουταμάρας», που έφτασε να τεκμηριώνει τη γυναικεία ολιγοπιστία ετυμολογώντας «τη λέξη Fe-mina ως σύνθετη από το fe και το minus!» (σ. 479).

«Αν η Παρθένος, η ιδανική γυναίκα, ανυψωνόταν από αιώνα σε αιώνα, η πραγματική γυναίκα ήταν τελείως ασήμαντη μέσα στις αγροτικές μάζες» (σ. 106). Όσο ο άνδρας βρίσκεται στα χωράφια, η γυναίκα μέσα στο σπίτι κλωσάει τη σκέψη κι ονειρεύεται κλώθοντας. Σκοτεινές γωνιές του σπιτιού γίνονται «φωλιές για τα όνειρά της», στο πλαίσιο μιας ποιητικής του χώρου σαν αυτή που, περίπου εκατό χρόνια μετά τον Μισλέ, θα περιγράψει ο Γκαστόν Μπασλάρ, συνδέοντας μέρη της οικογενειακής εστίας ειδικά με τη γυναικεία παρουσία⁴. Σύντομα, όμως, το κλίμα αντιτρέφεται και η θεραπεύτρια κυνηγείται σαν μάγισσα. «Παντού η ίδια μέθοδος. Πρώτα η κοινή λογική- ύστερα, ευθέως, απεριφραστα και χωρίς δεύτερη σκέψη, η άρνηση της κοινής λογικής», επισημαίνει ο Μισλέ (σ. 247). Σαν να χρειάζεται, για να λάμψει το θετικό πνεύμα, να προηγηθεί μια φάση ανορθολογικού παραληρήματος, με θανατώσεις μαγισσών, μετά από δίκες στις οποίες «η λογική κοινοτοποιείται διά της αυθεντίας». Κάτι σαν τη συμβουλή «reculer pour mieux sauter» – οπισθοχωρώ για να επιτύχω καλύτερο άλμα.

Οι θρίαμβοι των δαιμονολόγων, με το εγχειρίδιο του Σπρένγκερ ανά χείρας και μια συλλογιστική που μετέτρεπε κάθε αμφιβολία του δικαζόμενου σε απόδειξη αίρεσης (σ. 247 και 431), θυμίζουν τις δίκες της Μόσχας, μεταξύ 1936-1938. Τα εγχειρίδια δαιμονολογίας ισοδυναμούν με τη θεωρία του μαρξισμού-λενινισμού, ενώ η ομολογία φαναστικών κακουργιών από τις «μάγισσες», ώστε να δοθεί τέλος στα βασανιστήρια και να σωθούν με την εκτέλεση οι ψυχές της, ισοδυναμούν με τις ομολογίες φανταστικών συνωμοσιών ή δολιοφθορών από πιστούς κομμουνιστές, ώστε να ενισχύσουν το Κόμμα που τους δίωκε και να συμβάλουν στην οικοδόμηση του σοσιαλισμού. Η διαφορά είναι πως οι διώξεις μαγισσών διήρκεσαν κάπου τρεις αιώνες, ενώ η σταλινική παράνοια τρεις δεκαετίες. Αλλά ο ανορθολογισμός και η προσδοκία ενός παραδέσφου παραμένουν ίδια.

Στην εποχή του, βέβαια, ο Μισλέ θέλησε να δει μόνο τον «παράδεισο» του τελικού ορθού Λόγου. Μέμφεται τη μεσαιωνική κουλτούρα, η οποία δεν ήξερε να διασκεδάει παρά με «την απελπισία του κερατά, τις φωνές του δαρμέ-

νου και τον μορφασμό του κρεμασμένου» (σ. 127)- επικρίνει τα παραμύθια στα οποία η γυναίκα, σε όλη τη Δυτική Ευρώπη, παρουσιάζονταν θετικά μόνο ως «σύμβολο συζυγικής υπακοής και καρτερικότητας» (σ. 187) και πηγάει έως και την πολύ μεταγενέστερη «διεφθαρμένη εποχή του Μαζαρινού», κατά την οποία «το σκυλλοί Καπουτσινών, Καρμηλιτών, Δομινικανών κ.λπ.» (σ. 319), που είχε εκθρέψει ο Ρισελιέ, συνέχιζε να εξαναγκάζει γυναίκες να ομολογήσουν συνουσίες με τον διάβολο. Αναγνωρίζει ότι, σε κάποιες περιπτώσεις, τα βασανιστήρια γίνονταν πιο εκλεπτυσμένα, αλλά «τα τσομπανόσκουλα του ιερού ποιμνίου» (σ. 314) και η εκκλησιαστική τρομοκρατία «άπλωναν όλο και περισσότερο τα δίχτυα τους» (σ. 345). Σε πείσμα όλης αυτής της απανθρωπιάς και της φρίκης, ωστόσο, εξακολουθεί να διαβλέπει την επερχόμενη νίκη του νέου πνεύματος.

«Τόσο συντριπτική είναι η νίκη του νέου πνεύματος, ώστε ξεχνάει τις μάχες του, σχεδόν δεν καταδέχεται σήμερα να θυμάται τις νίκες του», γράφει στον επίλογο (σ. 456), διατυπώνοντας, προκαταβολικά και σχεδόν επί λέξει, την επισήμανση του Λουσιέν Φεμπέρ στην προμετωπίδα. «Ήταν χρήσιμο να υπενθυμίσει κανείς στη νίκη του νέου πνεύματος την αθλιότητα των πρώτων βημάτων του», συνεχίζει κάνοντας ο ίδιος μια αποτίμηση του βιβλίου του, «τις ταπεινές και χονδροειδείς, βάρβαρας και απάνθρωπα κωμικές μορφές που είχε τον καιρό του κατατρεγμού του, όταν μια γυναίκα, η άμοιρη Μάγισσα, του έδωσε το λαϊκό λάκτισμα προς την επιστήμη. Πολύ πιο θαρραλέα από τον αιρετικό, από τον μισοχριστιανό αμφισβητή, εκείνη ξέφυγε αποφασιστικά, και, πάνω στο ελεύθερο έδαφος, προσπάθησε να χτίσει με τραχιές και ακατέργαστες πέτρες τον δικό της βωμό».

Λίγο πιο πάνω, έχει ήδη χαρακτηρίσει αυτές τις «τραχιές και ακατέργαστες πέτρες» ως «τρεις αιώνιους λίθους: Λογική, Δίκαιο και Φύση». Η γυναίκα εν είδει Προμηθέα της νεωτερικότητας. Τι πιο φεμινιστικό να ψάλει κανείς; Ωστόσο, ο φεμινισμός του Μισλέ, καιτοι πρώτος, δεν είναι πολύ φεμινισμός. Είναι αντιφατικός, όπως καθετί στον ρομαντισμό. Δίπλα στα εγκώμια για τη γυναίκα, με την «αγάπη για τη λεπτομέρεια» ή την «οξυδερκή της παρατηρητικότητα», οι οποίες θα συμβάλουν στην επιστημονική εξέλιξη, προσθέτει κι ένα χονδρά ανδροκρατικό σχόλιο: «Η γυναίκα, ασχολούμενη της τελευταίας αιώνες με δουλειές που είναι των ανδρών, χάνει τον πραγματικό της ρόλο της φαρμακοθεραπείας, της παρηγορίας, της Νεράιδας που γιατρεύει!» (σ. 456-457).

Εκτός από ανδροκρατική, η τελευταία παρατήρηση είναι και αντιφατική

1. ΕΝΑΣ ΡΟΜΑΝΤΙΚΟΣ ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ Η ΜΑΓΙΣΣΑ ΤΟΥ ΖΥΛ ΜΙΣΛΕ

Μέσο: . . . . . THE ATHENS REVIEW

Ημ. Έκδοσης: . . .01/12/2023 Ημ. Αποδελτίωσης: . . .14/12/2023

Σελίδα: 11

προς όσα έλεγε παραπάνω. Μόλις στον αιώνα του Μισλέ, ή και λίγο πριν, εμφανίζονται γυναίκες σε «δουλειές των ανδρών» – όχι «τους τελευταίους αιώνες». Όταν έγραφε αυτά, όμως, συμπλήρωνε δώδεκα χρόνια γάμου με την Αθηναίδα Μιαλαρέ (Athénais Mialaret), την οποία είχε νυμφευθεί στα πενήντα του, μ' εκείνη εικοσάχρονη. Μια πρώτη σύζυγο, από το 1824, ωραία αλλά ακαλλιέργητη, την είχε αφήσει να γίνει αλκοολική και να πεθάνει, ενώ ο ίδιος ασχολούνταν με την καριέρα του. Η Αθηναΐς τον γοήτευσε με την κλίση της στη λογοτεχνία και τα δημοκρατικά της φρονήματα, τον συντρόφευσε μέχρι το τέλος του και συνέβαλε δραστήρια στην οικοδόμηση του μύθου του ως «πάπα της ιστορίας»! Η διαφορά ηλικίας, όμως, και η παραπομπή του ονόματός της στην Αθηναίδα ντε Ροσσουάρ –τη διάσημη για το ταμπεραμέντο της ερωμένη του Λουδοβίκου ΙΔ', πιο γνωστή ως Μαντάμ ντε Μοντεσπάρ–, ίσως εξηγεί γιατί ο τόσο καλλιειής υμνωδός της γυναίκας προτιμούσε τη δική του περιορισμένη στα συζυγικά της καθήκοντα.

Στα χρόνια που ο Μισλέ γράφει τη *Μάγισσα*, ο φεμινισμός έχει γίνει οργανωμένο κίνημα. Η

Διακήρυξη των δικαιωμάτων της Γυναίκας υπήρχε από το 1791 και τη θρυλική Ολυμπία ντε Γκουζ, η οποία οδηγήθηκε στην καρμανιόλα το 1793, «γιατί ξέχασε τις αρετές που αρμόζουν στο φύλο της»⁵. Σε άμεση συνέχεια ήρθε και η *Υπεράσπιση των δικαιωμάτων της Γυναίκας* από την Μαίρη Γουόλστονκραφτ, το 1792, ένα κείμενο που απείλησε τη σταθερότητα της αγγλικής κοινωνίας, χωρίς ευτυχώς να κοπούν κεφάλια. Κι ακόμα, το 1834 αποκτά μεγάλη δημοσιότητα η πολεμική μπροσούρα της Κλαίρ Ντεμάρ *Ο μελλοντικός μου νόμος*, που ζητά την κοινωνική και σεξουαλική χειραφέτηση των γυναικών, όπως και η μελέτη της Μάργκαρετ Φούλερ *Η Γυναίκα στον δέκατο ένατο αιώνα*, στην Αμερική του 1844, όπου τίθεται επιπλέον το ζήτημα Κατάργησης της δουλείας⁶.

Άκρως εγκωμιαστικός προς τις γυναίκες, λοιπόν, ούτε τόσο πρωτοπόρος ούτε και ριζοσπαστικός στη χειραφέτησή τους είναι ο Μισλέ, σε σχέση με τις κυρίες που είχαν προηγηθεί. Είναι, όμως, ατελείωτα καταγγελτικός για τους διώκτες τους. Ιδίως τα κεφάλαια για τις «Δαιμονισμένες του Λουντέν» ή τις «Δαιμονισμένες του Λουβιέ» (σ. 314-350) περιλαμβάνουν περιγραφές που θέλουν γερό στομάχι για να τις αντέξει ο αναγνώστης. «Υστερα από λίγες σελί-

δες σας πάνει δυσφορία, σας περονιάζει το κρύο (...) είσατε ήδη μέσα στο φέρετρο ή σ' ένα κελί με μουχλιασμένους τοίχους», προειδοποιεί ο ίδιος (σ. 70), για τα όσα διάβαζε στα πρακτικά της 1-ερης Εξέτασης της Τουλούζης και αναπλάθει στις σελίδες του.

Παρά ταύτα, το βιβλίο διαβάζεται με πολύ ενδιαφέρον και στις μέρες μας. Κατά μεγάλο μέρος, αυτό το οφείλει σε μια πραγματικά υποδειγματική μετάφραση. Η μεταφράστρια κατάφερε να βγάλουν οι σελίδες όλη τη χειμαρρώδη αφηγηματική ροή του πρωτοτύπου και το πομπώδες ύφος του αιώνα του, χωρίς λογιωτατισμούς και χωρίς εκζήτηση. Το ίδιο καλά σταθμισμένη και συστηματικά τεκμηριωμένη είναι η εισαγωγή του βιβλίου. Αποτυπώνει εύστοχα τη δομή και τη μεθοδολογία συγγραφής της *Μάγισσας* κι εκθέτει την εξέλιξη του θέματός της στη νεώτερη ιστοριογραφία.

Για το ελληνικό κοινό, που ίσως δεν γνωρίζει τη φωτεινή μα και τη σκοτεινή πλευρά της κεντροευρωπαϊκής Αναγέννησης και της περιόδου του μπαρόκ –μουσική, ζωγραφική, αρχιτεκτονική με εξαιρετικά έργα, όσο και *νύχτες Αγίου Βαρθολομαίου*–, το βιβλίο του Μισλέ είναι μια καλή πηγή ενημέρωσης. Η ζωή σε επαρχιακές πόλεις που μαστίζονταν από σκληρούς χειμώνες, με λι-

μούς ή επιδημίες, κι οι ανορθολογικοί τρόποι των ανθρώπων της εποχής να εξηγούν τα δεινά τους, ενοχοποιώντας τις γυναίκες, απεικονίζονται με ιδιαίτερη λογοτεχνική ζωντάνια. ▲

- 1 Lucien Febvre, *Michelet créateur de l'histoire de France*, La librairie Vuibert 2014, σ. 28-29 (πρώτη έκδοση 1942).
- 2 Roland Barthes, *Michelet*, éditions du Seuil 1988, σ. 66.
- 3 Ο ρομαντισμός των Γερμανών είναι μια άλλη ιστορία, καθώς με την εξύψωση της διαισθήσης και του συναισθήματος αμφισβήτησε ριζικά τον ορθολογισμό κι ευνόησε ολοκληρωτισμούς που σημάδεψαν τον 20ό αιώνα.
- 4 Gaston Bachelard, *La poétique de l'espace*, Presses Universitaires de France 1957, σ. 55-59, με παραπομπές στον Μισλέ και τη σχέση σπιτιού-φωλιάς, σ. 100-102.
- 5 Βλ. *Η εξέγερση αρχίζει από πολλά. Σελίδες από τα πρώτα βήματα του γυναικείου κινήματος*, ανθολόγηση-μετάφραση-σχόλια Ελένη Βαρίκα και Κωστούλα Σκλαβενίτη, Εκδοτική Ομάδα Γυναικών, 1981, σ. 24.
- 6 *Η εξέγερση αρχίζει από πολλά*, ό.π., σ. 45, 97 και 147.